

Woda jako pramateria współczesnej architektury znaczeniowej w przestrzeni zamieszkiwania

Water as the primary symbol of the sacred communication in the area of habitation architecture

Streszczenie

W poniższym artykule zaprezentowano zróżnicowanie rozwiązań architektonicznych uwzględniających wodę jako stałą część struktury obiektu, które reprezentuje wartości materialne i symboliczne. Do analiz użyto autorskiej metody badawczej narracyjnej w celu analizy współczesnych obiektów sakralnych, w których woda odgrywa rolę pramaterii. Analizę przeprowadzono pod kątem pięciu różnych aspektów: intencji autora, lokalizacji, daty powstania oraz opinii – idei projektu. Selekcja projektów została przeprowadzona po uprzedniej kwerendzie przykładów obiektów znaczących. Obiekty zostały podzielone na cztery grupy znaczące: sztuczny krajobraz, nurt ekologiczny, przestrzeń pamięci, medium aksjomatyczne. Celem badań miało być wskazanie, że woda jako pramateria w obiektach znaczeniowych nie pełni tylko roli użytkarnej, ale również ma znaczenie symboliczne. Aktualny stan wiedzy wskazuje, że nie ma obecnie publikacji naukowych, które analizują „wodę” jako element pramaterii. Woda w architekturze badana jest zazwyczaj w aspektach użytkarnej i technicznych, rzadko w analizie brany jest pod uwagę semantyczny aspekt tej materii. Zagadnienie zostało zbadane za pomocą analizy projektów oraz obiektów zrealizowanych należących do współczesnej architektury znaczeniowej, których treści semantyczne mają zasadniczy wpływ na odbiór przestrzeni architektonicznej. W artykule została wykazana rola „wody” jako pramaterii w obiektach o imperatywie znaczeniowym.

Abstract

In this article, we will show the diversity of architectonic solutions that include water in the permanent structure of the object, which offers its prominent material and symbolic role. The method used for this research is the inquiry and the analysis of contemporary sacred things in which water plays the role of *prima materia*. The research will use the author's narrative method to analyse the architecture of meaning. This study of the architectonic piece will be led through five deliberate and narrative aspects, exploring the author's intention – location, creation date, and narration, among others -project ideas. After a previous search, the project was selected as an example of meaningful objects. The objects are divided into four groups of signifiers: artificial landscape, ecological stream, memory space, and axiomatic medium. The research aimed to show that water as *crematoria* in meaningful objects does not only have a functional role, it also has a symbolic meaning. The current state of knowledge indicates that, at present, there are no scientific publications that analyse 'water' as an element of *parametria*. The water in architecture usually is analysed in practical and technical aspects; the semantic part of the project is generally excluded.

The question will be studied using projects or finished objects in contemporary sacred architecture.

Słowa kluczowe: woda jako symbol, narracja semantyczna, miejsca pamięci, obiekty sakralne

Key words: water as symbolic, semantic narrative, places of remembrance, sacred objects, habitation architecture

1. Wstęp

We wszystkich kulturach woda uznawana jest za pramaterię. Ze względu na fakt, że woda jest częścią struktury świata, stanowi istotny element przy projektowaniu obiektów sakralnych. Pełni nie tylko funkcję użytkarną, ale przede wszystkim symboliczną. Można zauważyć, że woda pojawia się we współczesnych realizacjach obiektów sakralnych niezależnie od religii. Analizując obiekty sakralne, może się wydawać, że więź z wodą jest arbitralna. W związku z tym, tego typu obiekty wymagają szczegółowej analizy strukturalnej i semantycznej. Woda, będąc częścią struktury obiektu sakralnego, pełni różne funkcje. Z jednej strony podkreśla cechy architektonicznej

1. Introduction

In all human cultures, water is considered a *prima materia*. Since it belongs to the structure of the world itself, it constitutes a prominent element when designing sacred objects. In such creations, its function is not only utilitarian, but it's also, above all, symbolic. We can see how water appeared in the contemporary sacred architecture of several religious traditions. When designing sacred architectural objects, the link with water can seem arbitrary. That's why these objects need a specific structural and semantic analysis. Water, as a part of the structure of the sacred object, has many functions.

* Anna Maria Wierzbicka, prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Warszawska / Anna Maria Wierzbicka, Prof. D. Sc. Ph.D. Arch., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, <https://orcid.org/0000-0003-4548-6844>, e-mail: anna.wierzbicka@pw.edu.pl

** Marek Pabich, prof. dr hab. inż. arch., Instytut Architektury i Urbanistyki, Politechnika Łódzka / Marek Pabich, Prof. D. Sc. Ph.D. Arch., Institute of Architecture and Urban Planning, Lodz University of Technology, <https://orcid.org/0000-0003-2831-2826>, e-mail: marek.pabich@p.lodz.pl

ekspresji. Z drugiej strony posiada również wartość symboliczną. Można zauważyć, że relacja obiektu sakralnego i wody może pojawiać się zarówno w skali urbanistycznej, układzie wnętrza, a nawet wyposażeniu obiektu.

Woda to materia natury. Struktura symboliczna wody, podobnie jak w innych kosmologicznych elementach struktury semantycznej, reprezentuje dychotomię znaczeniową, odnosząc się do życia i śmierci. Wody mają charakter pierwotny, istnieją od początku stworzenia, więc odnoszą się do czasu, stworzenia i przemiany (Jung, 1968). Woda symbolizuje zatem oczyszczenie, odrodzenie i obmycie z grzechów. Jako materia oczyszczająca ma ona znaczenie rytualne i duchowe: obrzędy oczyszczenia istniały w Egipcie i u Greków oraz Rzymian. Kąpiel jako rytuał oczyszczający, stosowana była w islamie, hinduizmie, buddyzmie i judaizmie (Biedermann, 2003). Rzymski architekt żyjący w I wieku p.n.e. Witruwiusz w swoim dziele „O architekturze” poświęca wodzie całą ósmą księgę: „spośród siedmiu mędrców Tales z Miletu za początek wszechrzeczy uznał wodę. Woda zaś służy nie tylko jako napój, ale zaspokaja wszystkie inne potrzeby, tym miłsza, że bezpłatnie daje korzyści. Dlatego też ci, co sprawują obrzędy kapłańskie według zwyczajów egipskich, jawnie okazują, że świat powstał z żywiołu wody. Niosąc bowiem dzban pełen wody do świątyni i do sanktuarium, padają na ziemię i wznosząc ręce ku niebu dziękują łaskawości boskiej za wynalezienie wody. Nic bowiem nie jest tak do życia potrzebne jak woda: jeśli bowiem żywe istoty pozbawi się zboża, owoców, mięsa, ryb albo któregośkolwiek z tych pokarmów, to używając innego pożywienia mogą się utrzymać przy życiu; bez wody natomiast żadna istota nie może powstać ani się utrzymać i żadnego pokarmu nie da się przyrządzić. Dlatego więc ze względu na zdrowie należy starannie i pilnie wyszukiwać i wybierać źródła.” (Witruwiusz, 1999).

Woda, będąc częścią natury i źródłem życia, należy do struktury świata. Jako pierwotny symbol akwatynty istnieje we wszystkich kulturach, w których pojawia się jako *pramateria* (Eliade, 1996). Jednocześnie, stanowi istotny element w projektowaniu obiektów znaczeniowych. Jako jeden z szlachetnych żywiołów posiada nie tylko funkcję użytkową, ale również symboliczną. Eliade określał wodę, podobnie jak pozostałe symbole kosmologiczne, jako „macierz ludzkiej egzystencji”. Badacz wyróżniał różne kategorie: woda jako źródło życia – prapoczątek, woda jako materia obmycia, odrodzenia, woda jako cudowny lek zmartwychwstania, woda jako przyczyna śmierci – wody potopu (Eliade, 1993, 185-210). Znaczenie wody stanowi zatem ważny komponent języka symboli we wszystkich religiach. Kosmologia wody opiera się na jego istocie, *pramaterii* – „źródłem wszelkiej rzeczy i wszelkiego istnienia” (Eliade, 1993, 185). W chrześcijaństwie woda symbolizuje życie i śmierć, a w strukturze świątyni sadzawka z wodą odnosiła się do wód stworzenia świata (Hani, 2006, 80).

Architektura mieszkaniowa – a w szczególności dom, nie w pojęciu funkcji, ale idei – również ma charakter sakralny. Pierwszą przestrzenią oddawaną kultowi przodków był dom. Koncepcja domu w kontekście elementów znaczeniowych występujących w przestrzeniach mieszkalnych. W języku angielskim, w odróżnieniu od języka

On the one hand, it constitutes a plastic means for architectonic expression. On the other, it has a symbolic role. We can observe this relationship between the sacral objects and water both on the urbanistic scale and in the equipment and the interior layout.

Water is a matter of nature. As in other cosmological elements of semantic structure, the symbolism of water represents a dichotomy referring to life and death. It has a primitive quality, and it has existed since the beginning of creation. Thus, it is related to time, creation, and transformation (Jung, 1993). Water, therefore, symbolizes purification, rebirth, and the washing away of sins. As a cleansing matter, water has a ceremonial and spiritual meaning: purification rites existed in Egypt, Ancient Greece, and Rome. The purifying ritual bath was used in Islam, Hinduism, Buddhism, and Judaism (Biedermann, 2003). Vitruvius, a Roman architect who lived in the first century B.C., devotes the entire eighth book of his work to architecture to water: “Thales of Miletus, one of the Seven Sages, declared that water was the first principle of all things. Water, indeed, is not only a drink but satisfies all other needs. It has many benefits, for free, which is agreeable. Therefore, those who perform the ordinances of the priesthood according to Egyptian customs openly show that the world was created from the element of water. After having carried a pitcher full of water to the temple and the sanctuary, they fall to the ground and raise their hands to heaven to thank God’s mercy for inventing water. Nothing is as crucial for life as water: if living beings are deprived of grain, fruit, meat, fish, or any of these foods, they can survive with other food; without water, however, no creature can rise or sustain itself, and no food can be prepared. Therefore, for the sake of health, it is necessary to carefully and diligently search and select the springs.” (Vitruvius, 1960, 20). Water, as it’s part of nature and the source of life, belongs to the structure of the world. It exists in all cultures as an original aquatic symbol – it appears then as *prima materia* (Eliade, 1993). As one of the noble elements, it has not only a utilitarian but also a symbolic function. Eliade defined water, like other cosmological symbols, as “the matrix of human existence.” The researcher distinguished different categories: water as the source of life – the primordial beginning. Water is the cleansing matter of rebirth, and water is the miraculous medicine of resurrection. Water is the cause of death – the waters of the flood. The meaning of water is, therefore, an important component of the language of symbols in all religions. The cosmology of water is based on the essence of *prima materia* – “the source of all things and all existence” (Eliade, 1993, 185–210). In Christianity, water symbolizes both life and death. In the temple structure, a pond with water refers to the waters of the creation of the world (Hani 1998, 80). Residential architecture – and the house, not in terms of function, but of the idea – is also sacred. The first space devoted to ancestor worship was the house. The concept of home in the context of meaning elements found in residential spaces. In English, as opposed to Polish, house occurs as house and home. House is a term referring to a building, a house as

polskiego, dom występuje jako *house* i *home*. House to określenie odnoszące się do budynku, domu jako obiektu, natomiast *home* to raczej obraz wspomnień, miejsce, do którego się przynależy i powraca (Wierzbicka, 2013, 150-151). W rozumieniu przestrzeń sakralna to przestrzeń szczególna w kontekście zamieszkiwania.

Idea zamieszkania była pierwotnie powiązana z przestrzenią *sacrum*. Heidegger (Heidegger, 1974, 138) podkreślał ważny aspekt zamieszkiwania z poczuciem bezpieczeństwa, odnosząc je do świadomości ludzkiej egzystencji. Zamieszkiwanie to także tożsamości i przynależność do grupy społecznej jako swoisty rodzaj partycypacji w obrębie własnej kultury i środowiska pierwotnego. W tej kategorii „Dom” – miejsce zamieszkania jako pierwotne schronienie i przestrzeń *sacrum*, był zawsze wyzwaniem dla jego twórców. Ponieważ człowiek ma wpisana w swoją naturę tęsknotę za rajem, więc powrót do pierwotnego stanu rzeczy, dom – schronienie był próbą powrotu do prapoczątku; stąd pierwotne formy mieszkalne, takie jak szałas, ziemianki czy domy kamienne, nie posiadały kątów prostych, odtwarzając w ten sposób naturę (Wierzbicka, 2013, 153). Ten pramodeł narracyjny – obraz odniesienia istnieje w człowieku do dziś; pomimo że rzeczywistość pozornie wydaje nam się przewidywalna, nadal istnieje stan niepewności. W tym rozumieniu dom – miejsce zamieszkania i realizacji pierwotnych potrzeb sakralnych jest połączone z przestrzenią *sacrum*. Powiązanie tych dwóch funkcji wydaje się uzasadnione z perspektywy życia człowieka. W kontekście projektowania obiektów znaczeniowych powiązanie z wodą wydaje się arbitralnym zabiegiem. Z tego względu woda jako pramateria wymaga szczególnej analizy w kontekście strukturalnym i semantycznym współczesnych obiektów. Funkcja wody w architekturze niesie przede wszystkim za sobą znaczenia, odnosząc się do warstwy semantycznej przedmiotu. Plastyczność wody w formach architektonicznych wpływa na różnorodność jej zastosowań. Struktura wody, poprzez swoją wielopłaszczyznową formę, stanowi istotny element architektury znaczeniowej.

Pojawienie się wody we współczesnej architekturze niosącej ze sobą imperatyw moralny jest widoczne w realizacjach z różnych kręgów kultowych. Powiązanie obiektu sakralnego z wodą jest widoczne w skali urbanistycznej, architektonicznej oraz w elementach wyposażenia wnętrza.

2. Cel, przedmiot i metoda badawcza

W rozdziale zostaną ukazane różnorodności rozwiązań architektury znaczeniowej, które włączają wodę w trwałą strukturę obiektu. Analiza kilkunastu zaprojektowanych i wybudowanych obiektów pozwala prześledzić i ukazać rolę wody w kształtowaniu form znaczeniowych. Formy znaczeniowe zgodnie z definicją to obiekty, które niosą za sobą treści moralne (Wierzbicka, 2013, 31). W tym rozumieniu do kategorii obiektów sakralnych możemy zaliczyć nie tylko budynki związane z kultem religijnym, ale również „Miejsca Pamięci” – „Przestrzenie Komemoratywne”. Potwierdzając te założenia, należy przytoczyć dwie koncepcje religioznawców, które powierzają szeroki zakres znaczeniowy pojęcia *sacrum*. Pojęcie to wywodzi się

an object, while the home is more of an image of memories, a place to which one belongs and returns (Wierzbicka, 2013, 150-151). As understood, sacred space is a special space in the context of residence. The idea of dwelling was initially linked to the sacred space. It emphasized the bathtub aspect of inhabitation with a sense of security by relating it to the consciousness of human existence. Indwelling is also about identity and belonging to a social group as a kind of participation within one's culture and immediate environment. Home – residential architecture, as a primordial shelter and sacred space, has always been a challenge for its creators. Since man longs for paradise inscribed in nature, he returns to the primordial state. The house – the shelter was an attempt to return to the primordial beginning; hence the primordial residential forms, such as huts, dug-outs, or stone houses, did not have right angles, thus reproducing nature (Wierzbicka, 2013, 153). This primordial narrative image of reference still exists in man today; even though reality seemingly appears predictable to us, there is still a state of uncertainty. The place of residence and the realization of primary sacred needs, entrusted with the space of the holy. The linking of these two functions seems justified from the perspective of life.

In the design of semantic objects, the connection to water seems to be an arbitrary procedure. Therefore, as *prima materia*, it requires special analysis in the structural and semantic context of contemporary objects. The function of water primarily refers to the semantic layer of the object. The plasticity of water in architectonic forms influences the variety of its applications. The structure of water through its multi-layered form is an important component of the architecture of meaning.

The apparition of water in contemporary architecture with its moral imperative is noticeable in realizations made in different religious circles. The connection between a sacred object and water is visible at the urban and architectonic scale and in interior design.

2. Purpose, subject, and methodology of this study

This chapter shows a variety of solutions – applied by the architecture of meaning – that incorporate water into the permanent structure of the object. The analysis of several designed and built objects allows for tracing and showing the role of water in creating semantic forms. Semantic forms are objects that convey moral content (Wierzbicka, 2013, 31). In this sense, we can include into the category of what we call a sacred object not only buildings related to religious worship but also “Memorials” – “Commemorative Spaces.” The concept of *sacrum*, according to religious scholars, has a broad meaning. It derives from the Latin word *saucer* and refers to the area belonging to God – the Logos. Rudolf Otto, on the other hand, represented a new approach in the context of human experience. He identified his concept of the *sacrum* in the experience of two extreme feelings: tremendous – terror and numinosum – numinous (Otto 1958, 32). This cognition, even though it concerns space, lies

z łacińskiego słowa *sacer* i dotyczyło obszaru należącego do Boga – Logos. Rudolf Otto, twórca kategorii *numinorum* upatrywał swoją koncepcję przestrzeni w doświadczeniu *sacrum*. Przestrzeń święta to miejsce doświadczenia dwóch skrajnych uczuć: *tremendum*–przerażenia i *numanaozum*–wyniosłości (Otto, 1993, 32). Choć nie był prekursorem tej problematyki, reprezentował nowe spojrzenie na to zagadnienie w kontekście doświadczeń człowieka. Poznanie w tym przypadku, pomimo że dotyczy przestrzeni, leży poza racjonalnością człowieka. Kontynuując myśl niemieckiego filozofa, Ernest Cassirer pogłębia to pojęcie, odnosząc je bezpośrednio do semantyki. *Sacrum* zostaje tutaj zauważane jako opozycja *profanum* (Cassirer, 2004, 22). Człowiek według Cassirera to *animal symbolicum*, jedyna istota na ziemi, która posługuje się materią w kategorii symbolicznej. W tym rozumieniu język to wytwór kultury, której znaczenia semantyczne są immanentnie i arbitralnie odkrywane w wyniku rozwoju kultury. Woda w tym ujęciu to materia symboliczna, uniwersalna i arbitralna. Jej znaczenie w przestrzeni, niezależnie od religii, odnosi się do pojęcia *sacrum*.

Do analizy wody jako tworzywa przestrzeni *sacrum* została użyta autorska metoda badawcza – narracyjna opisana szczegółowo w książce pt. „Architektura jako narracja znaczeniowa” (Wierzbicka, 2013). Narratologia, jako dziedzina semantyki, i jej metody pierwotnie zostały zastosowane w badaniach literackich. Z czasem badania narracyjne wprowadzono m.in. do filozofii i psychologii. Badania narracyjne zapoczątkowane w badaniach semantycznych można przenieść na analizę przestrzeni architektonicznych, w których istotne znaczenie ma wpływ na odbiór obiektu (Wierzbicka, 2013). Narracja stanowi zatem pewien system opowiadania, a symbol w miejscach świętych staje się narzędziem narracyjnym. Przestrzeń *sacrum* oprócz funkcji, konstrukcji i formy posiadają również znaczenie. Architektura sakralna jest wyrazem potrzeb współczesnego człowieka, który w dalszym ciągu ma pragnienie *sacrum* w różnych jego przejawach wyrażonych jako narracja znaczeniowa (Wierzbicka, 2013, 11). Analiza narracji, pierwotnie zaczerpnięta z nauk humanistycznych, może stanowić jeden ze sposobów badania i projektowania obiektów związanych ze znaczeniem. Wykraczają one poza zakres badań estetycznych i funkcjonalnych, nie skupiają się jedynie na formie i materii, lecz również na warstwie znaczeniowej. W analizie dawnych obiektów sakralnych narrację można potraktować jako kanwę danej opowieści o miejscu zdarzenia i historii, w której przeplatają się, łącząc w harmonijną całość, wszystkie elementy (wątki) opowieści o charakterze znaczeniowym (Wierzbicka, 2013, 25). W niniejszej publikacji narracja została opisana jako narzędzie procesu projektowego i analiz architektury znaczeniowej. Badania przeprowadzone przez Waltera Nigella dotyczące stosowania podobnej metody pozwoliły traktować obiekt architektoniczny jako ciągłą i żywą narrację (Walter, 2014, 15). Walter, będąc architektem praktykiem i akademikiem, w swojej wieloletniej pracy ze studentami i prywatnej praktyce projektowej, odwołuje się do narracji jako uprawomocnionej metody analizy i syntezy w odniesieniu do projektowania architektonicznego. Metoda ta stosowana jest u badacza w analizach

beyond human rationality. Continuing the thought of the German philosopher Ernst Cassirer deepens this notion by linking it directly to semantics. *Sacrum*

became the antonym of profanum. According to Cassirer, man is an animal symbolic, the only being on earth using matter in a symbolic category. In this sense, language is a product of culture, and its semantic meaning is immanently and arbitrarily detached through the development of culture (Cassirer, 2020, 22). Water, in this sense, is a symbolic matter, universal and arbitrary. Its meaning in space relates to the concept of the *sacrum*, regardless of religion. To analyze water as a material of a space of *sacrum*, the author’s own research method—“narrative” was used. It is described in detail in the book called “Architecture as a semantic narrative” (Wierzbicka, 2013). Narratology, as a field of semantics, and its methods were initially applied to literary studies. Over time, narrative research was introduced into philosophy and psychology. The narrative research initiated in semantic research can be transferred to the analysis of architectural spaces, where the influence on the perception of an object is essential (Wierzbicka, 2013). Thus, narrative constitutes a particular storytelling system, and the symbol in sacred spaces becomes a narrative tool. Sacred spaces have meaning in addition to function, construction, and form. Sacred architecture expresses the needs of modern man, who continues to desire the sacred in its various manifestations expressed as a narrative of meaning (Wierzbicka, 2013, 11). Narrative analysis, drawn initially from the humanities, can be one way of investigating and designing meaning-related objects. It goes beyond the scope of aesthetic and functional research and does not only focus on form and matter but also the layer of meaning. In the analysis of ancient sacred objects, the narrative can be treated as the canvass of a given story about the site and history, in which all the elements (threads) of the story of a meaningful character are interwoven, combining into a harmonious whole (Wierzbicka, 2013, 25). This publication describes the narrative as a tool for the design process and analyses of meaningful architecture. Walter Nigell’s research using a similar method treated the architectural object as a continuous and living narrative. (Walter, 2014, 15). Walter, being a practicing architect and academic, in his many years of work with students and private design practice, refers to narration as a legitimate method of analysis and synthesis concerning architectural design. This method is subduced in the researcher’s analyses of historical objects, which does not preclude its application to contemporary architecture (Wierzbicka, 2013, 27).

The narrative method derived from narrative research on meaningful contemporary architecture was formulated by Anna Maria Wierzbicka (2013) based on her book *Architecture as meaningful narration*, translated into the field of research on the adaptation of ancient places of worship. The scientific community has adopted (Wierzbicka, Arno 2022) and. The method consists of the following points (aspects), according to which the selected sites where water is an essential

obiektów historycznych, co nie wyklucza zastosowania jej do współczesnej architektury (Wierzbicka, 2013, 27). Metoda narracyjna, wynikająca z badań narracyjnych współczesnej architektury znaczeniowej, została sformułowana przez Annę Marię Wierzbicką (2013) na podstawie książki „Architecture as meaningful narration”, przełożona na pole badań nad zagadnieniem adaptacji dawnych miejsc kultu (Wierzbicka, Arno 2022) i przyjęta przez grono naukowe. Metoda ta składa się z następujących punktów (aspektów), według których zostaną poddane analizie wybrane obiekty, gdzie ważnym elementem tworzącym semantykę jest woda. Są to: historia, miejsce, czas, cel, twórca narracji. W obiektach związanych z kultem jedne aspekty narracji są stałe, a inne są zmienne i ciągle podlegają zmianie.

Architekturę znaczeniową w powyższych rozważaniach zdefiniowano jako przestrzeń kultu religijnego, miejsc medytacji i miejsc pamięci. Architektura znaczeniowa została wybrana ze względu na klarowny przekaz – w jej obiektach znaczenie jest przewodnią cechą struktury. Służy ona do analizy architektury o wieloaspektowym znaczeniu. Zakłada ona analizy dzieła architektonicznego w pięciu ważnych aspektach: miejsca – lokalizacji obiektu, czasu powstania obiektu, historii obiektu i autora projektu. Narrację natomiast, definiuje się jako zbiór spójnych elementów znaczeniowych występujących w danym obiekcie, tworzących otwarty kanał przepływu informacji semantycznych. Podobnie jak struktura, która nadaje całości jedność, tak samo narracja jest węzłem spinającym znaczenie w architekturze. Przyjęta metoda to kwerenda i analiza przykładów współczesnych obiektów znaczeniowych wiodących architektów, w których woda pełni funkcję pramaterii. W artykule zostanie przedstawionych kilkanaście obiektów architektury znaczeniowej obrazujących wyżej wymienione kategorie semantyczne. Zostaną wprowadzone trzy kategorie klasyfikacji obiektów w odniesieniu do roli jaką pełni tam woda. Pierwsza kategoria to woda jako sztuczny krajobraz, druga kategoria to woda wyznaczająca granice, trzecia natomiast to woda jako medium przekazu artystycznego. Należy tutaj podkreślić, że wymienione kategorie wprowadzone są dla naukowego porządku, a niektóre obiekty można zakwalifikować do więcej niż jednej grupy. Wybrane przykłady zostały wyselekcjonowane z dużej grupy projektów w taki sposób, aby jak najlepiej ukazać złożoność problemu badawczego.

3. Rola wody w obiektach architektury sakralnej – funkcja i znaczenie

Trudno zaprzeczyć istotnej roli wody w kulturze i rytuałach, a co za tym idzie w elementach kształtujących architekturę znaczeniową. Pomimo braku bezpośredniego znaczenia obronnego czy rytualnego, woda pozostaje ważnym elementem w kształtowaniu tkanki miejskiej. W strukturze obiektów sakralnych związana jest z nią dodatkowa warstwa znaczeniowa – symboliczna, co potwierdzają współczesne realizacje sakralne. Wielopłaszczyznowa symbolika akwatynty, wykorzystywana w różnych odstonach w obiektach znaczeniowych, wskazuje na kosmologiczną strukturę uniwersalnego przekazu znaczeniowego. Woda wielokrotnie pełni ważny element

element that creates semantics will be chosen to analyze. These are story, place, time, purpose, and narrative creator. In objects related to worship, some aspects of the narrative can be stable, and others are variable and constantly subject to change. The architecture of meaning has been defined as a space for religious worship, meditation spaces, and places of remembrance. We have chosen architecture of meaning because of its clear message. In semantic objects, meaning is the leading feature of the structure. It is used to analyze architecture with numerous layers of narration. We assume that the analysis of the department of architecture will be led by studying five important aspects, the place – location of the object, the time of its creation, the history of the object, and the author of the project. The narrative, on the other hand, is defined as a set of coherent meaning elements present in each object, forming an open channel of semantic information flow. Just like a structure that gives unity to the whole, the narrative is a node that binds meaning in architecture. The adopted method is a query and analysis of examples of contemporary semantic objects of visionary architects in which water plays the role of *prima materia*. The publication will present about a dozen semantic objects representing the above-mentioned classifications. Three of these categories will be introduced in relation to the role of water. The first is water as an artificial landscape, the second is water as a boundary, and the third is water as a medium of artistic communication. We must remind that these categories have been introduced for scientific purposes, and some objects can be classified into more than one group. The selected examples have been chosen from a large group of projects to show as fully as possible the complexity of the problematic of the research.

3. The role of water in sacral architecture – function and meaning

The importance of the role of water in culture and ritual, and thus in the elements shaping the architecture of meaning, is difficult to deny. Despite the lack of direct defensive or ceremonial meaning, water remains an important element in shaping contemporary urban tissue. In the structure of sacral objects, an additional layer of meaning relates to it – a symbolic one. This is confirmed by modern sacral realizations. The multi-layered symbolism of the aquatint is used in various manifestations of semantic objects. It indicates the cosmological structure of the universal semantic message. Water repeatedly plays an important role in the structure of the object, despite the increase in the cost of the designed object's expansion. In semantic buildings, we can distinguish several aspects of the function of water. The first of them is the juxtaposition of the object with the landscape context. A frequent solution is to place the building on the water. That emphasizes the importance of the object and brings associations with the metaphor of passage, renewal, the crossing of the border, and rebirth in the resurrection. The second function of water in a sacral object is to include it in a symbolic structure. Placing

w strukturze obiektu, pomimo zwiększania kosztów eksploatacji projektowanego obiektu. W budynkach znaczeniowych możemy wyróżnić kilka aspektów funkcji materii akwaticznej. Pierwszą z nich jest zestawienie obiektu z kontekstem krajobrazowym. Często rozwiązaniem jest umieszczenie budynku na wodzie, podkreślając znaczenie obiektu i nasuwając skojarzenia z symboliką przejścia, odrodzenia i przekroczenia granicy, odrodzenia i przywrócenia życia. Drugą funkcją wody w obiekcie sakralnym jest włączenie jej w strukturę kategorii symbolicznej. Umieszczenie obiektu w samej wodzie nie gwarantuje jej symbolicznego przekazu. Funkcje symboliczne możemy odszukać w obiektach związanych z uniwersalnym *sacrum* i w strukturze miejsc pamięci, płynąca woda odnosi się zazwyczaj do życia, a stojąca do śmierci. Woda powiązana jest także z kategorią zmiany czasu i przestrzeni, ukazując wieczną cyrkulację życia i śmierci. Jej zmienność i nietrwałość oraz powiązanie ze zjawiskami przyrody podkreśla wieczną przemianę i nietrwałość materii. Takie ujęcie problemu ukazuje złożoność zjawiska, jakim jest woda i jej roli w architekturze sakralnej.

4. Funkcja symboliczna wody – kategoria kulturowa – sztuczny krajobraz

Krajobraz powiązany z miejscem tworzy swoistą opowieść o obiekcie, wielokrotnie dopełniając jego sakralną funkcję. Przyroda stanowi nie tylko tło dla budynków sakralnych, jest często zamierzonym wyróżnikiem danego obiektu w przestrzeni miejsca. Wielokrotnie woda wykorzystywana jest do budowy sztucznego krajobrazu. Doskonałym przykładem jest Kaplica na Wodzie zaprojektowana przez Tadao Ando i ukończona w 1988 roku w Tomamu na Hokkaido w Japonii (Furuyama, 2008), (il. 1, 2). W obiekcie została przedstawiana historia zespojenia tradycji japońskiej – kultu tworzenia krajobrazu z chrześcijańską kulturą europejską. Obiekt został zaprojektowany w naturalnym krajobrazie dopełnionego morficzną scenografią, czas powstania obiektu wskazuje na fascynację ideą modernizmu w architekturze sakralnej. Ostatecznym celem było zaprojektowania nie miejsca kultu, modlitwy czy liturgii tylko obiektu przywołującego „czas romantyczny” scenografii wieczystej przysięgi. Budynek został wzniesiony przez prywatnego inwestora jako kaplica ślubna przeznaczona do tego rytuału. Włączenie wody w przestrzenne założenie kaplicy poprzez otwarcie dużym przeszkleniem na zbiornik wody, wyrasta z japońskiej tradycji sztuki ogrodowej (Kozakiewicz-Opałka, 2015). Forma obiektu została poddana charakterystycznej dla japońskiego architekta redukcji. Materia zostaje ograniczona do betonu, szkła wody i krajobrazu. Woda w tym przypadku pełni podwójną rolę: wprowadza w przestrzeń, równocześnie lokalizując krzyż umieszczony na tafli wody. Otwarcie kaplicy na krajobraz powiązany z wodą sakralizuje przestrzeń. Krzyż umieszczony na wodzie wyrasta z nieskończoności, a zmienność wody ukazuje ciągłą przemianę natury od życia do śmierci. Następnym przykładem roli wody w architekturze znaczeniowej jest Kaplica Medytacji w Paryżu zaprojektowana również przez Tadao Ando w 1994 (Furuyama, 2008) (il. 2). Była to pierwsza realizacja Ando w Europie. Kaplica została zlokalizowana na terenie siedziby UNESCO

the object on water alone does not guarantee its allegorical message. Symbolic functions can be found in objects related to the universal *sacrum* and in the structure of memorial sites; flowing water usually refers to life, and still water refers to death. Water is also associated with the passing of time and fluctuating quality of space, displaying the never-ending cycle of life and death. The changeability and fleetingness of this natural phenomenon emphasize the eternal transformation and impermanence of matter. This approach to the problem shows the complexity of the phenomenon, which is water, and its role in sacral architecture.

4. The symbolic function of water – a cultural category – a man-made landscape

The landscape connected with the place creates a specific story about the object, repeatedly complementing its sacred function. Nature is not only a background for sacral buildings. It is often a deliberate feature of a given object in the space of the location. Often water is used to build an artificial landscape. An excellent example is the chapel on the water designed by Tadao Ando and completed in 1988 in Tomamu, Hokkaido, Japan (Furuyama, 2008). The building was ordered by a private investor as a wedding chapel. The incorporation of water into the spatial layout of the chapel through the opening of a large, glazed water tank comes from the Japanese tradition of garden art (Kozakiewicz-Opałka, 2015). The building tells the story of the fusion of the Japanese cult tradition of landscape creation with Christian European culture. The object was designed with a natural landscape complemented by morphic scenography. The time of the building's construction indicates a fascination with the idea of modernism in sacred architecture. The ultimate aim was not to design a place of worship, prayer or liturgy, but rather a building evoking the "romantic era" setting of the perpetual vow. The building was constructed by a private investor as a wedding chapel designed for this ritual. The form of the object was subject to a reduction characteristic of the Japanese architect. The materials used are simply concrete, water, glass, and landscape. Here water plays a double role: it introduces us to the space while also allowing us to locate a cross placed just above the surface of the water. Opening the chapel towards this landscape with water sacralizes the space. The cross placed on water grows out of the infinite, and the changeability of water shows the constant motion of the cycle of life and death.

Another example of the role of water in the architecture of meaning is the Chapel of Meditation in Paris, also designed by Tadao Ando in 1994 (Furuyama, 2008) (ill. 1, 2). The chapel was located on the site of the UNESCO headquarters in the vicinity of the meditation garden designed by Noguchi. The message of the building is conveyed by the universal symbolism of the chapel's elements. The cylindrical form was placed in a tank of flowing water below the meditation garden. The path leads above the water, which emphasizes the symbolism of passage, peace, and purification. The stones covering the interior of the tank were brought

II. 1. Przestrzeń Medytacji w Paryżu, zaprojektowana przez Tadao Ando w 1994 r., (autor: K. Kucza-Kuczyński, 1995)

III. 1. Chapel of Meditation in Paris designed by Tadao Ando in 1994, (author: K. Kucza-Kuczyński, 1995)

w sąsiedztwie ogrodu medytacji projektu Nagusiego. Uniwersalna symbolika elementów kaplicy stanowi jej główny przekaz. Cylindryczna forma umieszczona została w zbiorniku płynącej wody poniżej ogrodu medytacji. Droga prowadzi powyżej zbiornika z wodą, która podkreśla jej cechy przejścia, pokoju i oczyszczenia. Kamienie pokrywające wnętrze zbiornika zostały przywieszane z Hiroshimą – Miasta Pokoju jako wyraz sprzeciwu przeciwko wojnie. Kaplica została wybudowana 25 lat temu, ale brak dostępności przez mieszkańców Paryża ze względu na zagrożenia i ochronę obiektu UNESCO spowodował zapomnienie o jej istnieniu. W 2018 zbiornik był już pusty, nie płynęła w nim woda może ze względów utylitywnych czy kosztów związanych z utrzymaniem. Brak wody zmieniał odbiór kaplicy. Zarośnięty basen przypominał „ziemię zeschniętą i spaloną”. To zaniedbanie znacznie zmieniło formę odbioru kaplicy i ukazało istotną rolę wody w projektowaniu obiektów sakralnych.

W kaplicy św. Ignacego na Uniwersytecie w Seattle, zbudowanej w 1997 roku, zaprojektowanej przez architekta Stevena Holla, najważniejszym elementem narracyjnym jest światło. W pracy architekta widoczny jest silny wpływ filozofii Juhani Pallasmy, gdzie dotyk i doznania zmysłowe stanowią esencję architektury (Pallasmaa, 2012). Podobnie jak w innych projektach Holla, wszystkie elementy są tu przemyślane i wykorzystane w konkretnym celu. Kościół zlokalizowany został na wydłużonej działce ze sztucznym zbiornikiem wodnym od strony wejścia. To rozwiązanie architektoniczne dopełnia ideę budynku. Aula akademicka podkreśla rolę studentów

from Hiroshima – the City of Peace as an expression of opposition to the war. The chapel was built 25 years ago. The inhabitants of Paris lack access to it – the potential threats to a UNESCO facility make mandatory its protection, which led to the forgetting of its existence. In 2018 the tank was already empty, with no water flowing. It might have been due to utilitarian reasons or maintenance costs. The lack of water changed how the onlooker experienced the chapel. The overgrown tank reminded me of “ground dried up and burned down.” This neglect significantly changed the reception of the chapel and showed how water was important in the design of such a sacral object.

In the St. Ignatius Chapel at the University of Seattle built in 1997 and designed by architect Steven Holl, light is the most prominent narrative element. A strong influence of Juhani Pallasmaa’s philosophy is visible in the architect’s work, where touch and carnal sensual experience are the essence of architecture (Pallasmaa, 2012). Like in other Holl’s projects, all elements here are well thought and used for a specific reason. The church stands on an elongated plot, with an artificial water reservoir on the entrance side. This architectural solution completes the idea of the building. The academic hall emphasized the role of students in the final shape of the object. The reflection of the facade in the water accentuates the significant role of the chapel in the campus space. In this project, the artificial landscape can be interpreted in different ways, not only sensory but also symbolic. The water in front of the entrance is a sign of purification, rebirth, and life.

The Rotho Chapel, built on the University Campus in Houston and designed by Philip Johnson, was constructed as an ecumenical facility. The Houston chapel featured a deliberate reduction of narrative through symbolic forms to foster a reading of the universality of the message. The exterior is minimalist, devoid of semantic elements, and does not inform the viewer about the object’s sacred purpose. Light penetrates through an octagonal slit magnifying the shape of the octad. Only the form – octagon and water – and light and symmetrical order refer to the structure of the archetypal *sacrum*. But it is difficult to consider light as a symbol since light is mandatory and arbitrary not

II. 2. Przestrzeń Medytacji w Paryżu, zaprojektowana przez Tadao Ando w 1994 r., (autor: A.M. Wierzbicka, 2018)

III. 2. Chapel of Meditation in Paris designed by Tadao Ando in 1994, (author: A.M. Wierzbicka, 2018)

w ostatecznym kształcie obiektu. Odbicie elewacji w wodzie akcentuje istotną lokalizację obiektu w przestrzeni kampusu. W tym projekcie sztuczny krajobraz można interpretować na różne sposoby, nie tylko zmysłowe, ale także symboliczne. Woda przed wejściem jest znakiem oczyszczenia, odrodzenia i życia.

Kaplica Rotho, zbudowana na terenie kampusu uniwersyteckiego w Houston, zaprojektowana przez Philipa Johnsona, została zbudowana jako obiekt ekumeniczny. Kaplica w Houston reprezentuje celową redukcję narracji poprzez formy symboliczne, aby ułatwić odczytanie uniwersalności przesłania. Wygląd zewnętrzny jest minimalistyczny, pozbawiony elementów semantycznych i nie informuje widza o sakralnym przeznaczeniu obiektu. Światło przenika przez ośmiokątną szczelinę, powiększając kształt oktagonu. Dopiero forma – ośmiokąt i woda – oraz światło i symetryczny porządek nawiązują do struktury archetypowego *sacrum*. Ciężko jednak uznać światło za symbol, ponieważ stanowi ono wartość arbitralną nie tylko w architekturze sakralnej. Jedynym symbolicznym przesłaniem jest woda. Przed kaplicą znajduje się sztuczny zbiornik wodny, w którym umieszczono obelisk ku pamięci Martina Luthera Kinga. Kaplica i zbiornik tworzą spójną całość. Ze względu na to, że kaplica miała być świecka, podkreślono uniwersalne znaczenie wody jako pramaterii. Woda jako medium stosowane w sztucznym krajobrazie zawsze wzmacnia odbicie i dopełnia rolę światła w obiekcie sakralnym. W Kaplicy Rotho wodę można traktować na dwa sposoby: semantycznie i jako pejzaż.

5. Kategoria narracji krajobrazowej — nurt ekologiczny

Ważnym aspektem badań w dziedzinie architektury i semantyki jest wyodrębnienie wody z kategorii czystej materii. Woda jako nośnik treści semantycznych wykorzystywana jest w realizacjach znaczeniowych. Nurt ekologiczny w poszanowaniu zasobów naturalnych, powiązany jednocześnie z symboliką oczyszczenia, odrodzenia życia, pojawia się niemal we wszystkich ważniejszych projektach. Narracja o przejściu i oczyszczeniu niejednokrotnie poprzedza ideę projektu. Jego wartości estetyczne mają znaczenie. Nurt ekologiczny, którego źródło sięga do poszanowania pierwotnych zasobów naturalnych trudno odnaleźć w obiektach związanych z kultem religijnym.

W nurcie ekologicznym należy wspomnieć o niezrealizowanym projekcie architekta Marka Budzyńskiego, profesora Politechniki Warszawskiej. Mimo że Budzyński zaczął pracować w okresie PRL w Polsce, stał się on reprezentantem indywidualnego języka postmodernistycznego. Pełne „ekologiczne” założenie w architekturze sakralnej Budzyńskiego pojawia się w projekcie konkursowym na Świątynię Opatrzności Bożej w Warszawie. Historia budowy Świątyni sięga końca XVII wieku, a decyzję o jej budowie podjął Sejm RP kilka dni po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja, pierwszej konstytucji europejskiej i drugiej na świecie po Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki. Świątynia miała być wotum narodu dla Boga za pomoc w wyzwoleniu Polski od obcych najeźdźców. Prace przygotowawcze rozpoczęły się natychmiast. W 1792 r. ze względu na napiętą sytuację polityczną

only in sacral architecture. The only symbolic message is water. In front of the chapel is an artificial reservoir of water in which an obelisk has been placed in memory of Martin Luther King. The chapel and the water tank form a cohesive whole. As the chapel is intended to be secular, the universal significance of water as *prima materia* is emphasized. Water, as a medium used in an artificial landscape always enhances the reflection and completes the role of light in the sacred object. In Rotho Chapel water can be treated in two ways: semantic and as a landscape.

5. Landscape narration — the ecological movement

An important aspect of research in the field of architecture and semantics is to distinguish between water and pure matter. Water as a carrier of semantic content is used in semantic creations. The ecological movement, with its respect of natural resources, is present in almost all major projects. It is entwined with the symbolic of purification and rebirth. The narration about transition and purification often precedes the idea of the project. Its aesthetic values have a defined meaning. The ecological trend, which originates in the respect for primary natural resources, is difficult to find in objects related to religious worship. In the ecological current, we should mention the unrealized project of architect Marek Budzyński, professor at the Warsaw University of Technology. Budzyński is a representant of an individual postmodern language, even though he started to work during the communist period in Poland. In this solution, water appears on the piazza in front of the church, forming a whole with the building. However, the full “ecological” assumption in Budzyński’s sacral architecture appears in the competition design for The Temple of Divine Providence in Warsaw. The history of the building of the Temple dates to the end of the 17th century, and the decision to build it was taken by the Polish Parliament a few days after the adoption of the Constitution of May 3rd, the first European constitution, and the second in the world after the Constitution of the United States of America. The temple was to be the nation’s votive offering to God for His help in freeing Poland from foreign invaders. Preparatory works started immediately. In 1792, due to the tense political situation in Poland and the approaching partitions of Poland, construction work was stopped. After Poland regained its independence in 1918, a resolution was passed again to plan the actual construction of the Temple of Divine Providence. In the 1920s, an architectural competition was announced, however the winning project by the architect Bohdan Pniewski was never completed. After World War II, another attempt to build the Temple was made, but the communist regime stopped the popular initiative. After the fall of the communist regime in Poland in 1989, discussions regarding the construction of the Temple as a votive offering of the Polish nation resumed. In 1999, with the participation of the Warsaw Metropolitan Curia and the Association of Polish Architects, an international open architectural competition was announced. One hundred works were submitted, of which the jury selected three first prizes: the

w Polsce i zbliżające się rozbiory prace wstrzymano. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku ponownie podjęto uchwałę o planowaniu faktycznej budowy Świątyni Opatrzności Bożej. W latach 20. ogłoszono konkurs architektoniczny, jednak zwycięski projekt architekta Bohdana Pniewskiego nigdy nie został ukończony. Po II Wojnie Światowej podjęto kolejną próbę budowy Świątyni, ale reżim komunistyczny wstrzymał inicjatywę ludową. Po upadku reżimu komunistycznego w Polsce w 1989 roku wznowiono dyskusję dotyczące budowy Świątyni jako wotum narodu polskiego. W 1999 roku z udziałem Kurii Metropolitalnej Warszawskiej i Stowarzyszenia Architektów Polskich ogłoszono międzynarodowy otwarty konkurs architektoniczny. Zgłoszono sto prac, z których jury wybrało trzy pierwsze nagrody: architekta Jerzego Dzikowskiego i jego zespół, architektów Wojciecha Lecha Szymborskiego i Jacka Zielonkę oraz projekt wybrany do realizacji przez architekta Marka Budzyńskiego. Projekt Budzyńskiego Świątynia Opatrzności Bożej swoją symboliką nawiązuje do Księgi Rodzaju i stworzenia świata. Ekologiczne potraktowanie świętej góry nawiązuje do pierwotnego obrazu wszechświata stworzonego przez Boga¹. Sama architektura zewnętrzna została potraktowana z wielką skromnością, poza ekstrawaganckimi świetlikami wieńczącymi świętą górę. Płytki sadzawka znajdująca się przed wejściem do świątyni miała być opróżniana w przypadku większych zgromadzeń (il. 3). W opinii jury „głębia idei zespołu tworzy kompleks, łączący architekturę i krajobraz, unikalny nie tylko na skalę krajową, ale i europejską”. Przed świątynią w kształcie świętej góry ustawiono zbiornik z wodą. Zbiornik miał służyć jako plac przed świątynią podczas dużych uroczystości. W projekcie tym przedstawiona jest scena Ewangelii: w zbiorniku umieszczona jest figura Chrystusa, przypominająca Jego chodzenie po

architect Jerzy Dzikowski and his team, the architects Wojciech Lech Szymborski and Jacek Zielonka, and the project selected for implementation by the architect Marek Budzyński. The project of Budzyński, the Temple of Divine Providence, with its symbolism, refers to the Book of Genesis and the creation of the world. The ecological treatment of the holy mountain refers to the primitive image of the universe created by God¹. The external architecture itself was treated with great modesty, except for the extravagant skylights crowning the holy mountain. The shallow pool located in front of the entrance to the temple was to be emptied in case of large gatherings (ill. 3). According to the jury's opinion "the depth of the idea of the ensemble creates a complex, associating architecture and landscaping, that is unique not only on a national but also on a European scale." In front of the temple in the shape of the holy mountain, a tank with water was placed. The reservoir was designed to serve as a piazza in front of the temple during large celebrations. In this design, a scene of the Gospel is depicted: a statue of Christ is placed in the reservoir, reminding of His walking on water. The onlooker is under the impression of reminiscing those events. This scene has a symbolic meaning "the fact that Jesus 'walks' on the surface of the water means that he is not subject to the kingdom of death. The powers of darkness have no power over him." (Stiasny, 2002, 14) (ill. 3). In this project we can clearly see the use of the symbolic meaning of water as a universal spatial message. Water is not only present on the piazza in front of the temple, but it also surrounds a small hill heightened with three crosses. Any natural water, thanks to its symbolic character, partially takes part in the sacramental meaning of holy water. This solution may recall the

Il. 3. Świątynia Opatrzności Bożej w Warszawie, zaprojektowana przez arch. Marka Budzyńskiego w 2000 r., akwarela, (autor: Marek Zisarkowski)
III. 3. The Temple of Divine Providence in Warsaw, design arch. Marek Budzyński, 2000, Aquarelle, (author: Marek Zisarkowski)

wodzie. Widz ma wrażenie, że wspomina tamte wydarzenia. Ta scena ma symboliczne znaczenie „to, że Jezus ‘chodzi’ po powierzchni wody, oznacza, że nie podlega królestwu śmierci. Moce ciemności nie mają nad nim władzy” (Stiasny, 2002, 14) (il. 3). W tym projekcie wyraźnie widać użycie symbolicznego znaczenia wody jako uniwersalnego przekazu przestrzennego. Woda jest nie tylko obecna na placu przed świątynią, ale także otacza niewielkie wzgórze, które jest podkreślone trzema krzyżami. Każda naturalna woda dzięki swojemu symbolicznemu charakterowi częściowo uczestniczy w sakramentalnym znaczeniu wody święconej. Rozwiązanie to może nawiązywać do prastowiańskiej symboliki wody święconej, używanej podczas chrystianizacji Europy jako symbolu chrztu. Na ziemiach polskich prawdopodobnie święte studnie źródlane znajdowały się m.in. w Stołpiu koło Chełma na Lubelszczyźnie. Archeolog Andrzej Buko przypuszcza, że w średniowieczu było to miejsce kultu, a wieża służyła jako baptysterium w XII-XIII wieku. W projekcie Budzyńskiego, płynącą wodę podkreślają monumentalne schody symbolizujące wiarę. We współczesnych polskich realizacjach sakralnych nie ma projektu, w którym woda zostałaby tak bogato wykorzystana jako element symboliczny. Projektant odniósł się w tym rozwiązaniu do symboli wynikających ze struktury świata i podkreślił, że „trzeba stworzyć wzorce stosunku do Natury. (...) Świat jest Świątynią. Jesteśmy wezwani do jej współtworzenia. Zróbmy to na ziemi”. (Budzyński, 2002). Projekt został również wyróżniony za prośrodowiskowy charakter i nowatorską formę nawiązującą do tradycji architektury sakralnej. „Na wskroś współczesna, lekka, ale mocna forma zwieńczenia wzgórze może być symbolicznie interpretowana na wiele sposobów w zależności od odległości, pory roku, dnia, aury i oświetlenia, jako namiot, skrzydła, chmura, płonący krzew czy świeca zapalona nocą, korona lub kryształ mieniący się tęczowymi refleksami światła na tle nieba. Głęboko przemyślana idea całego założenia tworzy unikatowy zespół architektoniczno-krajobrazowy nie tylko w skali krajowej, ale i europejskiej. Znany i ceniony krytyk architekt Grzegorz Stiasny również podkreślał rolę wody jako pramaterii w formie. „Cały teren potraktowano jako rodzaj religijnego parku tematycznego z zielonymi wzgórzami, replikami zabytkowych kościołów, stawami i strumieniami, mającymi na celu stworzenie reminiscencji nastroju i krajobrazu Ziemi Świętej” (Stiasny, 2002, 14) (il. 4). Choć płynąca woda, staw zamieniający się w plac i wodospad w ogrodzie tworzyły niepowtarzalny charakter, to rozwiązanie budziło podejrzenia techniczne i filozoficzne. W środowisku duchowym zerwanie z tradycyjną formą świątyni stworzyło silną opozycję. Budzyński po zerwaniu współpracy przez Kurię Metropolitalną Warszawy bronił się przed krytyką ze strony Fundacji Świątynia w liście otwartym pt.: „Wierzę, że istnieje obiektywna prawda, Bóg jest Bogiem, drzewo jest drzewem, kłamstwo jest kłamstwem”. (Budzyński, 2002, 54). Architekt podkreślał rolę wiecznego cyklu natury we wszechświecie i twierdził, że: „to sprawia, że czuję się człowiekiem Ziemi. Jednocześnie jestem organicznie połączony ze wszechświatem”. Wypowiedź Budzyńskiego wyraźnie wskazuje na zamiar potraktowania materii stworzenia

Proto-Slavic symbolism of holy water, used during the Christianization of Europe as a symbol of baptism. On Polish territory, spring wells that were probably sacred were for example located in Stołpiu near Chełm in the Lublin region. Archaeologist Andrzej Buko assumes that in the Middle Ages it was a place of worship, and the tower was used as a baptistery in the 12th-13th century. In Budzyński's design, the flowing water is emphasized by a monumental staircase symbolizing faith. There is no project in contemporary Polish sacral realizations where water has been so richly used as a symbolic element. The designer referred, in this solution, to the symbols resulting from the structure of the world and emphasized that “we need to create patterns of attitude towards Nature. (...) The world is a Temple. We are called to co-create it. Let us do it on earth.” (Budzyński, 2002). The project was also distinguished for its pro-environmental character and innovative form reaching back to the sacred architectural tradition. “The thoroughly contemporary, light yet strong form of the mound's finial can be symbolically interpreted in many ways depending on the distance, time of year, day, auras, and lighting, as a tent, wings, a cloud, a burning bush or a candle at night, a crown or a crystal playing with rainbow reflections of light against the sky. (...) and: The deeply thought-out idea of the whole establishment creates a unique architectural and landscape complex on not only the national, but also the European scale. The well-known and respected critic, architect Grzegorz Stiasny also emphasized the role of water as *prima materia* in the designed form. “The entire area was treated as a kind of religious theme park with green hills, replicas of historic churches, ponds and streams, intended to create reminiscences of the mood and landscape of the Holy Land.” (Stiasny, 2002, 14) (ill. 4).

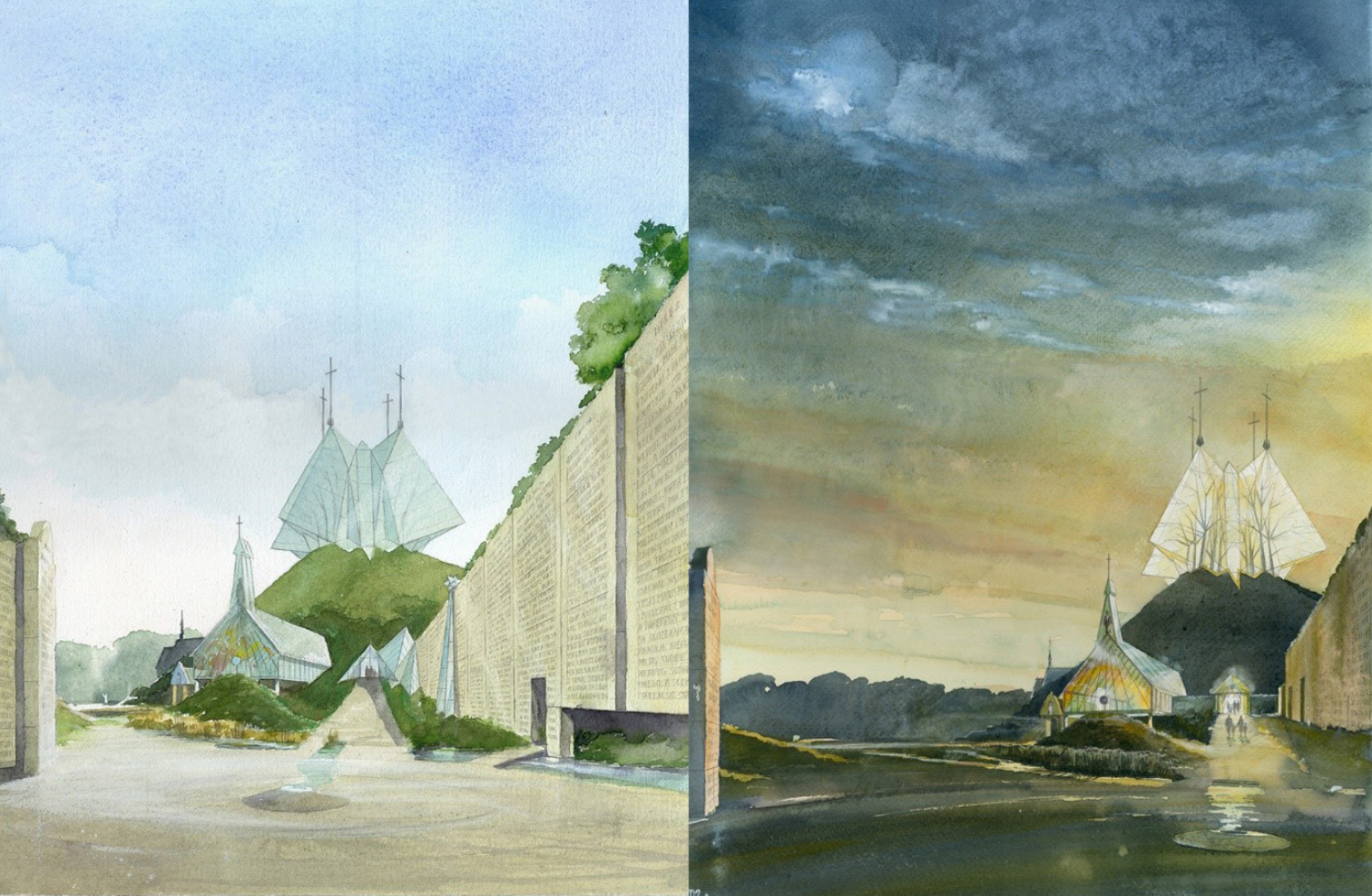
Even though the flowing water, the pond turning into a piazza and the waterfall in the garden created a unique character, the solution raised technical and philosophical suspicion. Among the clerical circles, the break with the traditional form of the temple created a strong opposition. Budzyński, after the Warsaw Metropolitan Curia broke its cooperation, defended himself against the criticism made by the Temple Foundation in an open letter entitled: “I believe that objective truth exists, God is God, a tree is a tree, a lie is a lie.” (Budzyński, 2002, 54). The architect emphasized the role of the eternal cycle of nature in the universe and claimed: “this makes me feel like a man of the Earth. At the same time, I am organically connected to the universe.” Budzyński's statement clearly shows an intention to treat the matter of creation in a metaphysical way. The role of water as *prima materia* fundamentally changes the perception of the project, emphasizing the cyclic change in nature. Budzyński believes that “God commands man to strive, to know His creation, and through it, to know himself. Also, he shows us a way towards Him as he allows us to co-create. The earth was given to man [...] with the feeling that it is given to him, and he can do with it what he wants” (Budzyński, 2002, 54). In the end, the project was not realized, it had many enthusiasts and

II. 4. Świątynia Opatrzności Bożej w Warszawie, zaprojektowana przez arch. Marka Budzyńskiego w 2000 r., akwarela, (autor: Marek Zisarkowski)
 III. 4. The Temple of Divine Providence in Warsaw, design arch. Marek Budzyński, 2000, Aquarelle, (author: Marek Zisarkowski)

w sposób metafizyczny. Rola wody jako pramaterii zasadniczo zmienia percepcję projektu, podkreślając cykliczne zmiany w przyrodzie. Budzyński uważa, że „Bóg nakazuje człowiekowi dążyć, poznać Jego stworzenie, a przez nie poznać samego siebie. Wskazuje nam również drogę do Niego, ponieważ pozwala nam współtworzyć. Ziemia została dana człowiekowi [...] z poczuciem, że jest mu dana i może z nią zrobić, co chce” (Budzyński, 2002, 54). Ostatecznie projekt nie został zrealizowany, miał wielu entuzjastów i krytyków. Niektóre zastrzeżenia dotyczyły trudności technicznych w odprowadzaniu wody i uszczelnianiu podziemi. Budzyński szczegółowo wyjaśnił sposób uszczelnienia zalanego placu i trawnika. Polska leży w strefie klimatu umiarkowanego, typu ciepłego i przejściowego. Temperatury latem sięgają 30 C (86°F), podczas gdy pod zimą temperatura może spaść do -15 C (5°F). Z powodu mrozu, fundamenty pod budynki zwykle wahają się od 80 cm do 140 cm. Najniższy poziom wód gruntowych w tym założeniu jest o 20 cm niższy od poziomu posadzki, a średni poziom wód gruntowych wynosi 195-180 cm. Doświadczenie Budzyńskiego w zrealizowanych projektach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie i Sądu Najwyższego wskazuje, że jest to bardzo trudne, ale możliwe. Odpowiadając na zarzuty teologiczne, Budzyński zauważa, że mimo postmodernistycznego charakteru, woda, wejście do kościoła przez cztery repliki świątyń chrześcijańskich czy kryształowe zwieńczenie wzgórza, tworzą spójną całość, która miała „wyrażać współczesne myśli Kościoła katolickiego w prawdziwych objawieniach o Bożej opatrzności w Trójcy Świętej, wyrażając nadzieję na jedność wyrażoną przez Jana Pawła II, gdy powiedział, że

critics. Some objections concerned technical difficulties in water drainage and making the underground waterproof. Budzyński specifically explained the method of sealing the flooded piazza and the lawn. Poland lies in a temperate climate zone, of the warm group and transitional type. The temperatures in the summer reach 30°C (86°F), while underground the temperature can drop to -15°C (5°F). Due to frost, foundations for buildings usually vary from 80 cm to 140 cm. The lowest level of ground water in this assumption is 20 cm lower than the floor level, and the average ground water is 195-180 cm. Budzyński's experience in completed projects of the Warsaw University Library and the Supreme Court indicates that it is very difficult, but possible. Responding to theological objections, Budzyński notes that despite their postmodern character, the water, the fact that the church is entered through four replicas of Christian temples, or the crystal crowning of the mound, create a coherent whole, which was meant to 'express the contemporary thoughts of the Catholic Church in the true revelations about God's providence about the Holy Trinity, express the hope for unity expressed by John Paul II when he said that the Third Millennium would be the age of the Spirit thanks to the concepts of sustainable development; express it in the atmosphere of the space and the language of symbols of contemporary architecture, express a synthesis of ideas about sacred architecture in Poland, create an ideological pattern to approach a contemporary transformation of space based on the understanding that the continuity of God's process of creation, is related to the continuity of its knowledge by man, and

II. 5. Świątynia Opatrzności Bożej w Warszawie, zaprojektowana przez arch. Marka Budzyńskiego w 2000 r., akwarela, (autor: Marek Zisarkowski)
 III. 5. The Temple of Divine Providence in Warsaw, design arch. Marek Budzyński, 2000, Aquarelle, (author: Marek Zisarkowski)

III Tysiąclecie będzie wiekiem Ducha. Dzięki koncepcjom zrównoważonego rozwoju oraz wyrażaniu atmosfery przestrzeni i języka symboli współczesnej architektury, wyrażać będzie syntezę wyobrażeń o architekturze sakralnej w Polsce, tworząc ideowy wzorzec podejścia do współczesnego przekształcania przestrzeni w oparciu o zrozumienie, że ciągłość Bożego procesu stworzenia, wiąże się z ciągłością jego poznania przez człowieka, a nasz ludzki udział w narzuconym przez Boga procesie tworzenia zobowiązuje nas do nieustannej twórczej interpretacji wszystkiego, co Bóg nam objawił (Budzyński, 2002) (il. 5). Choć projekt Budzyńskiego nie został zrealizowany, stał się ważnym głosem w dyskusji na temat roli wody w projektowaniu obiektów sakralnych i zapoczątkował nową ideę w projektowaniu budynków 'skarpowych' w Polsce.

Po wielu zmianach i dyskusjach biuro architektoniczne Wojciecha i Leszka Szymborskich dostosowało projekt Świątyni Opatrzności Bożej do oczekiwań inwestora. Świątynia została otwarta w 2016 roku na wilanowskich Błoniach. Monumentalny obiekt góruje nad otoczeniem, w realizacji nie ma nowatorskich rozwiązań ani nowego ducha czasu.

6. Woda jako element symboliczny w przestrzeniach pamięci

Woda, będąc istotnym elementem przestrzeni *sacrum*, jest często wykorzystywana podczas projektowania

our human participation in the process of creation imposed by God obliges us to a constant creative interpretation of everything that God has revealed to us (Budzyński, 2002) (ill. 5). Although Budzyński's project was not implemented, it became an important voice in the discussion on the role of water in the design of sacred buildings and initiated a new idea in the design of scarp buildings in Poland.

After many changes and discussions, the architectural office of Wojciech and Leszek Szymborski adjusted the design of the Divine Providence Temple to the investor's expectations. The temple was opened in 2016 on Wilanów Błonia. Monumental object towers over the surroundings, in the implementation there are no innovative solutions or new spirit of the times.

6. Water as a symbolic element in remembrance places

Water, being an essential element of the sacred space is often used when designing a landscape for a place of remembrance, where man is an essential element (Szerszynski, 2005). Contemporary researchers classify objects related to memory as sacred spaces due to the deep semantic layer, which is, in this case a memory carrier (Wierzbicka, 2013). Nowadays, memorials for the victims of terrorist attacks are being created. These events that lead to sudden and unexpected death force a reevaluation of the semantic narration, which affects the symbolic language of memorial

krajobrazu pamięci, w którym człowiek jest jego istotną częścią (Szerzyński, 2005). Współcześni badacze zaliczają obiekty związane z pamięcią do kategorii przestrzeni sakralnych ze względu na głęboką warstwę semantyczną, która jest w tym przypadku nośnikiem pamięci (Wierzbicka, 2013). Współcześnie powstają miejsca pamięci związane z ofiarami ataków terrorystycznych. Te wydarzenia nagłej i niespodziewanej śmierci powodują przewartościowanie pojęć narracji semantycznej, co wpływa na język symboliczny miejsc pamięci. Derrida, filozof z nurtu postmodernistycznego, po ataku na WTC podkreślał, że język nie zna takich wydarzeń i nie może opisać tego, co wykracza poza ramy pojęciowe (Borradori, 2004). Brak wzorców kulturowych, a co za tym idzie przestrzennych, zmusił projektantów do poszukiwań pierwotnych, uniwersalnych języków pojęć symbolicznych. Woda stała się w tym przypadku materialnym nośnikiem ponadkulturowych treści i znaczeń. Potwierdzeniem tezy o wodzie jako pramaterii sakralnej jest projekt architekta Libeskinda upamiętniający ofiary ataku terrorystycznego na WTC w Nowym Jorku² (il. 6).

Autor po licznych analizach miejsca, w zrealizowanym projekcie konkursowym pozostawił pustkę po istniejących wieżach (il. 6). Całe muzeum upamiętnienia zostało ukryte poniżej terenu. Całość kwadratowego otworu została opasana opadającą w dół ścianą, na której zostały umieszczone imiona i nazwiska ofiar ataku. Najważniejszym i najbardziej wymownym elementem pamięci jest spływająca w dół woda okalająca cały otwór. Woda w tym przypadku symbolizuje obmycie, odrodzenie – ponowną nadzieję. Drugim ważnym obiektem związanym z atakiem terrorystycznym z 11 września 2001 roku jest upamiętnienie 184 ofiar ataku na Pentagon, autorstwa biura Kaseman Beckman Advanced Strategies z 11 września 2008 roku³. Miejsce wydarzenia – Pentagon i międzynarodowy rodowód ofiar determinował w dużym stopniu kształt proponowanego upamiętnienia (il. 7).

W projekcie każdej z ofiar dedykowana jest podświetlana ławka, która jednym bokiem wyrasta z podłoża. Ławki zostały ustawione wzdłuż linii lotu samolotu w ten sposób, aby uczestnicy miejsca kierowali swój wzrok ku niebu. Poszczególne upamiętnienia ustawione są

Il. 6. Przestrzeń Komemoratywna upamiętniająca ofiary zamachu terrorystycznego na World Trade Centre w Nowym Jorku, zaprojektowana przez Libeskinda w 2003, (autor: M. Leszczyński)

Ill. 6 Commemorating the victims of the terrorist attack on the WTC in New York designed by Libeskind 2020, (author: M. Leszczyński)

sites. Derrida, a postmodern philosopher, after the attack on the WTC, reminded that language did not know such events, and that it cannot describe what goes beyond the conceptual framework (Borradori, 2004). The lack of patterns, cultural and, consequently, spatial, forced the designers to search for the primary, universal language of symbolic concepts. In this case, water has become a material carrier of supra-cultural content and meaning. The thesis about water as a sacred *prima materia* is confirmed by the project of the architect Libeskind commemorating the victims of the terrorist attack on the WTC in New York² (ill. 6).

After numerous analyses of the project, the author – selected through a competition to realize the project – left the existing towers empty (ill. 6). The entire museum is hidden below the site. The whole square underground facility was surrounded by an oblique wall on which the names of the attack casualties were placed. The most important and eloquent element of this remembrance place is the waterfall enclosing the aperture and falling into the ground. The water in this case symbolizes cleanse, rebirth – the return of hope. The second important object related to the 9/11 terrorist attack is the commemoration of the 184 victims of the Pentagon attack, by the Kaseman, Beckman advanced strategy office – September 11, 2008³. The venue of the event – the Pentagon and the fact that the victims were of various nationalities determined to a large extent the shape of the proposed commemoration (ill. 7).

In the project commemorating each of the victims, there is an illuminated bench, which grows from the ground on one side. The benches were placed along the flight line of the plane in such a way that the participants of the place would direct their eyes towards the sky. Individual memorials are set according to the age of the deceased and names and dates of birth are engraved on the side of the bench. Under each bench there is a pond with water reflecting the element placed above the ground. In the Memorial Park 80 maples were planted, enclosed with a long bench, which materializes

Il. 7. Przestrzeń Komemoratywna upamiętniająca 184 ofiary zamachu terrorystycznego na Pentagon, zaprojektowana przez biuro Kaseman, Beckman Advanced Strategy Office, 11.09.2008 r., (autor: N. Bończa-Tomaszewski)

Ill. 7. Commemoration of the 184 victims of the Pentagon attack by the Kaseman, Beckman advanced strategy office—September 11, 2008, (author: N. Boncza-Tomaszewski)

Il. 8. Waterfall, Olafur Eliasson, instalacja pod mostem Brooklyńskim, autor: Epicharms, licensed with CC BY-SA 2, źródło: <https://commons.wikimedia.org/>; (dostęp: 22.07.2022)

Ill. 8. Olafur Eliasson's Waterfalls under Brooklyn Bridge, author: Epicharms, licensed with CC BY-SA 2, source: <https://commons.wikimedia.org/>; (accessed: 22.07.2022)

według wieku ofiar, a imiona i daty urodzenia wygrawerowane zostały na sztorcu każdej ławeczki. Pod każdą ławką umieszczona została sadzawka z wodą odbijającą umieszczony nad ziemią element. W parku pamięci zasadzono 80 klonów, otoczonych ciągłą ławką, która stanowi granicę między *sacrum* i *profanum*. Podłoże wysypano żwirami, aby uczestnik miejsca słyszał własne kroki. Upamiętnienie opatruje uniwersalnym językiem przekaz, przywołując czas, kierunek i elementy znaczeniowe: ławka – człowiek, światło i woda – symbol życia. Podobnie jak w miejscu pamięci poświęconym ofiarom ataku na WTC, w narracji wydobyte zostały cechy zdarzenia, kierunek, czas, a także indywidualne upamiętnienie każdej z ofiar – ławki są dedykowane każdemu z osobna. Woda pełni zasadniczo tę samą rolę pramaterii, nadziei. Narracja, tak jak w innych upamiętnieniach związanych z nagłą i tragiczną śmiercią, sięga do symboli archetypowych, takich jak światło, woda, kierunek, potwierdzając uniwersalny charakter tych znaczeń.

7. Woda jako medium aksjologiczne

Sztuka współczesna stała się obecnym medium transferu wartości uniwersalnych. Artyści w swoich projektach operują znaczeniem, aby zwrócić uwagę na ważne społecznie wydarzenia. Często działania artystyczne można zaliczyć do kategorii *sacrum*. Twórczość Olafura Eliassona, artysty młodego pokolenia stanowi doskonały przykład wykorzystania wody w kontekście prymarnej materii. Pomimo że żaden z jego projektów nie jest ściśle asygnowany sakralnie, projekty Eliassona mają atrybuty miejsc świętych, w których podobnie jak u Le Corbusiera czy Ando woda jest elementem przewodnim symbolicznej narracji. Artysta wielokrotnie podkreślał, że nie liczy się przedmiot tylko proces i oddziaływanie na widza. W projekcie New York City Waterfalls trwającym od 26 czerwca do 13 października 2008 roku najistotniejsze było ukazanie skali poprzez relację przestrzenną spadającej wody i odległości od odbiorcy⁴ (il. 8).

Jedną z najnowszych prac to zrealizowana instalacja w Wersalu, zainstalowana w 2016 roku pt. „Versailles” ukazująca nowe oblicze tego miejsca. Myślą przewodnią

the border between the sacred and the profane. The ground is strewn with gravel so that the participant of the place could hear their own steps. The commemoration is marked by the universal language of the message recalling time, direction, semantic elements: benchman, light, and water – symbols of life. As in the memorial site dedicated to the victims of the attack on WTC, the narrative brings out the features of the event – direction, time, as well as the individual commemoration of each of the victims, as the benches are dedicated to each individual. Water plays essentially a role of a *prima materia* of hope. The narrative, as in other commemorations of a sudden and tragic death, reaches to archetypal symbols such as light, water or direction, confirming the universal character of these meanings.

7. Water as and axiological medium

Contemporary art has become the current medium for transferring universal values. In their projects artists use semantics to draw attention to socially important events. Often, artistic activities can be classified as *sacrum*. The work of the artist Eliasson is an excellent example of using water as a primitive matter. Although none of his projects are strictly sacred, they borrow the attributes of sacred places, where, like Corbusier or Ando, water is the leading element of a symbolic narrative. The artist has repeatedly emphasized that the object was not what matters – what is important is the process itself and the effect on the onlooker.

In the New York City Waterfalls project, which was displayed from June 26 to October 13, 2008, the emphasis was on showing the scale through the spatial relation of the falling water and the distance from the onlooker⁴ (ill. 8).

Another recent work is the installation in Versailles displayed in 2016, entitled “Versailles”, which shows the new face of this location. Light and water are also guiding the architect’s mind here. The artist has created many works of art that tell us about the semantics of water in space. In 2018 he created the first architectural object that he realized alone. The realization is to be made in an unusual place – on water, to be specific, on the artificial Danish Island of Havneøen. The form of the building refers to archetypal shapes but does not have the characteristics of a sacred object. The shape of the object proves that creative intuition and not rational solutions are the axis of the artist’s projects. A significant example of the use of water in Eliasson’s art objects is an installation made on 11 December 2018. The artist laid out 30 huge lumps of ice on the square in front of the Tate Modern Gallery in London. The installation called “Ice Watch” (ill. 9) is inspired by the COP24 climate summit, which took place from 3 to 14 December 2018 in Katowice⁵. Melting lumps of ice are displayed to demonstrate the gravity of the climatic issues, and refer to the multi-faceted character of water, a universal source of life. This work shows that water, even in contemporary art, remains the *prima materia* of the *sacrum*, without losing its archetypal statement. In the examples mentioned

architekta jest również światło i woda. Artysta ma wiele dzieł poruszających problematykę znaczenia wody w przestrzeni. W 2018 r. powstał pierwszy obiekt architektoniczny w pełni jego autorstwa. Realizacja powstała w nietypowym miejscu – na wodzie, a dokładnie na sztucznej wyspie duńskiej Havneøen. Forma budynku nawiązuje do archetypowych kształtów, nie ma jednak cech obiektu sakralnego. Kształt obiektu dowodzi, że intuicja twórcza, a nie racjonalne rozwiązania stanowią oś idei projektów artysty. Znaczącym przykładem wykorzystania wody w obiektach sztuki Eliassona jest instalacja wykonana 11 grudnia 2018 r. Artysta rozłożył na placu przed galerią Tate Modern w Londynie 30 ogromnych brył lodu. Instalacja pod nazwą „Ice Watch” jest inspirowana obradami szczytu klimatycznego COP24, który od 3 do 14 grudnia 2018 r. odbywał się w Katowicach⁵ (il. 9). Roztopiające się bryły lodu mają ukazać problem klimatyczny, jak i wieloaspektowy obraz materii wody, która jest uniwersalnym źródłem życia. Twórczość Eliassona pokazuje, że woda nawet we współczesnej sztuce pozostaje pramaterią *sacrum*, nie tracąc swojego archetypowego znaczenia. W powyższych przykładach racjonalne wykorzystanie materii zostaje przewartościowane na rzecz symbolicznych treści. Płynąca woda po nowojorskich wodospadach była najdroższą instancją sztuki publicznej sfinansowaną przez miasto Nowy Jork (il. 8). Włączenie wody w strukturę obiektu może odbyć się poprzez lokalizację budynku nad wodą. Przykładem takiego poszukiwania jest praca dyplomowa, która została opracowana przez Joannę Wierzbicką na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (Wierzbicka J., 2016). Zaprojektowany został ośrodek rekolekcyjny z kaplicą zlokalizowaną nad Wisłą (il. 10). Projekt został doceniony przez międzynarodowe gremium i w 2017 otrzymał nagrodę przyznawaną przez Amerykańskie pismo Faith & Form oraz został nagrodzony przez włoską Fundacji

Il. 9. Ice Watch, Olafur Eliasson, Cop 21, Paryż, Panteon, Francja, autor: Tongeron 91 licensed with CC BY-SA 2.0, źródło: <https://commons.wikimedia.org>; (dostęp: 22.07.2022)

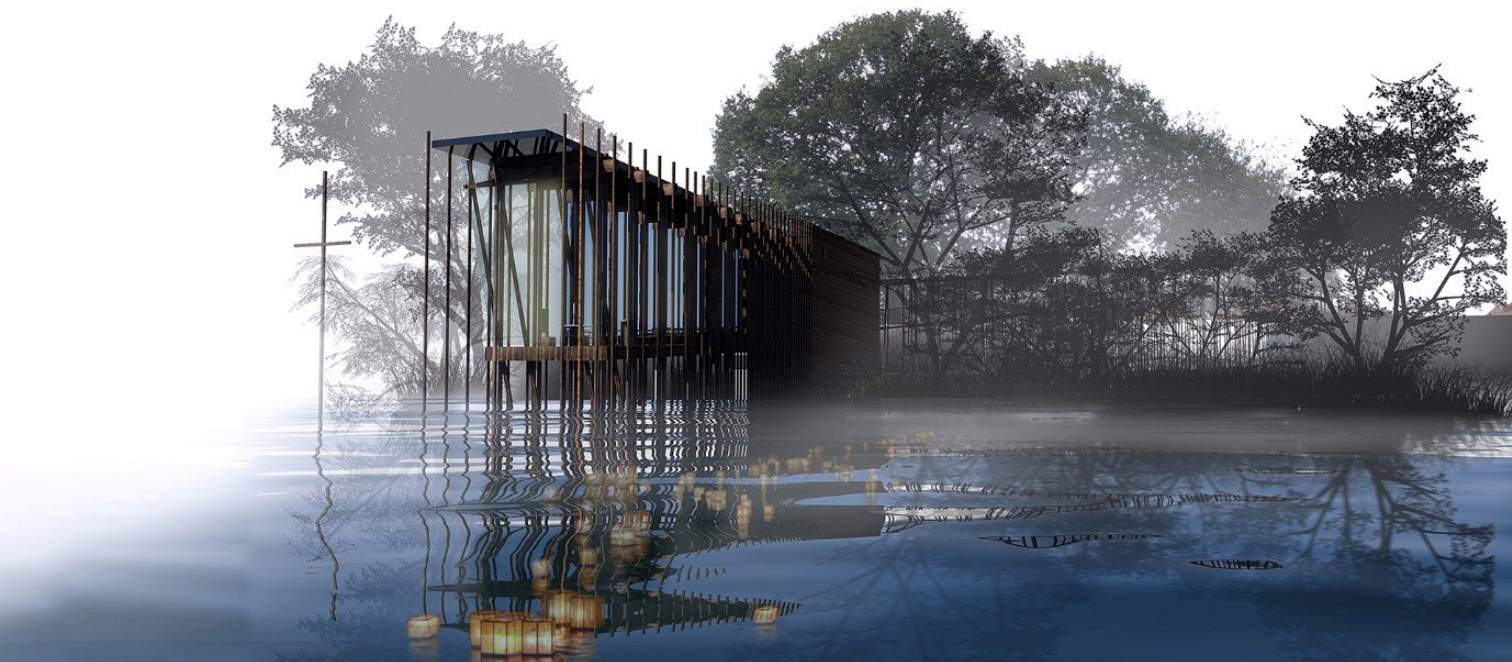
Ill. 9. Olafur Eliasson "Ice Watch" Cop 21 Paris Pantheon France, author: Tongeron 91 licensed with CC BY-SA 2.0, source: <https://commons.wikimedia.org>; (accessed: 22.07.2022)

above, the rational use of matter is revalued in favour of a symbolic content. The New York waterfalls were the most expensive piece of public art ever funded by the City of New York (ill. 8).

The incorporation of water into the structure of the object can be done by locating the building above the water. An example of such research is the thesis written by Joanna Wierzbicka at the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology (Wierzbicka J., 2016). A retreat centre with a chapel located on the Vistula River was designed (ill. 10). The project was appreciated by an international jury. In 2017 it received an award from the American magazine, Faith & Form and was awarded by the Italian Frate Sole Foundation. The international interest in this research project shows the importance of the role of water in shaping the sacred space.

Il. 10. Styk współczesnej architektury mieszkaniowej z historyczną architekturą sakralną. Projekt centrum rekolekcyjno-konferencyjnego na terenie Tarchomina Kościelnego w Warszawie, praca magisterska Joanny Wierzbickiej, Wydział Architektury, Politechnika Warszawska, (autor: Joanna Wierzbicka, 2016)

Ill. 10. Retreat centre with a chapel located on the Vistula Rive, Research – project – PhD thesis by Joanna Wierzbicka at the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology, (author: Joanna Wierzbicka, 2016)

Frate Sole. Zainteresowanie projektem dyplomowym na polu międzynarodowym ukazuje widoczną rolę wody w kształtowaniu przestrzeni *sacrum*.

8. Podsumowanie i wnioski

Symboliczna struktura wyrasta ze świata. Symbole spełniają określone potrzeby, określoną funkcję – jako język komunikacji i spójnej narracji. W obiektach sakralnych, zwłaszcza w przestrzeniach upamiętniających, są one kluczowym elementem, niezbędnym do zrozumienia przedstawianej historii (Wierzbicka, 2013). Integralną częścią architektury sakralnej są symbole, a zwłaszcza woda. W obiektach sakralnych tworzą spójną całość wiążącą otoczenie z miejscem. Symbole, ze względu na takie cechy jak przejrzystość, arbitralność, reprezentatywność i wielowarstwową strukturę hierarchiczną, wyjaśniają rzeczywistość duchową, mają charakter sakralny i są elementami narracyjnej struktury przedmiotu. W architekturze sakralnej symbole są osią narracji; w czytelnie zaprojektowanym obiekcie powinny uzupełniać wszystkie inne symboliczne przedstawienia. Próby redukcji elementów symbolicznych w obiektach sakralnych prowadzą do desakralizacji i utraty znaczenia, utrudniając odróżnienie obiektu sakralnego od muzeum czy pawilonu wystawowego.

Cassirer zdefiniował człowieka jako *Homo symbolcus*, Eliade jako *Homo religiosus*, badacze narracji jako *Homo narrativus* (Wierzbicka, 2013). Wszystkie te terminy wzajemnie się uzupełniają, ponieważ człowiek jest z natury istotą religijną, a zatem ma zdolność rozumienia symboli poprzez narrację. W tak holistycznym rozumieniu człowieka należałoby go raczej określić jako *Homo religiosus-symbolicus-narrativus*, a więc człowieka zdolnego do rozumienia transcendentnego świata poprzez strukturę symboliczną.

Woda jest ważnym elementem w projektowaniu obiektów związanych z *sacrum*. Jak ukazują liczne przykłady, jego uniwersalne przesłanie pozostaje niezmienione. W wielu projektach włączenie wody w strukturę obiektu powoduje liczne ograniczenia i trudności separacyjne obiektu. Dlatego rzadko stosuje się wodę w postaci materii. W niektórych obiektach podczas użytkowania widać rezygnację lub czasowe wyłączenie elementów wodnych. Często taka decyzja jest podejmowana z czysto pragmatycznych powodów – ograniczonego finansowania inwestycji. Przykładem może być rezygnacja ze stawu w kaplicy UNESCO w Paryżu zaprojektowanej przez Ando oraz w brazylijskiej katedrze Kurii Metropolitalnej. Niektóre obiekty są finansowane ze składek ludzi, co nie gwarantuje ciągłości finansowania obiektu. Obawa przed obciążeniami w umowie eksploatacyjnej, trudność w skalowaniu projektu ze względu na integrację wody w obiekcie powodują decyzję o odrzuceniu projektu przez inwestora. Jednak w obiektach sakralnych i architekturze znaczeniowej ma ona szczególne znaczenie, gdyż jest to byt arbitralny, dopiero odkrywany przez człowieka, na co wskazują liczne realizacje związane z *sacrum* z różnych kręgów kulturowych. Wykorzystanie wody jako elementu architektury znaczeniowej można zobaczyć w licznych przykładach obiektów sakralnych. Woda w architekturze sakralnej wykracza poza kategorię estetyczną, nadając obiektowi głębsze znaczenie

8. Summary and conclusions

The symbolic structure grows out of the world. Symbols meet particular needs, fulfilling a specific function – as a language of communication a coherent narrative. Sacral objects, especially in commemorative spaces, must understand the story presented (Wierzbicka, 2013). Symbols, and especially water, are an integral part of sacral architecture. Sacral objects form a coherent whole, binding the environment with the location. Due to attributes such as transparency, arbitrariness, participation in the power of representation, and multi-layered hierarchical structure, symbols always explain the spiritual reality, have a sacral character, and are elements of the narrative structure of the object. In sacral architecture, symbols are the axis of the narrative; in a readably designed object, they should complement all other symbolic representations. Attempts to reduce symbolic elements in sacred objects lead to desacralization and loss of meaning, making distinguishing a sacred thing from a museum or an exhibition pavilion difficult.

Cassirer defined man as *Homo symbolicus*, Eliade as *Homo religiosus*, narrative scholars as *Homo narrative* (Wierzbicka, 2013). All these terms complement each other because man is a spiritual being by nature and thus can understand symbols through narrative. In such a holistic understanding of man, he should instead be described as *Homo religiosus-symbolicus-narrativus* and, therefore, able to understand the transcendent world in a story through the symbolic structure.

Water is an essential element in the design of objects associated with the sacred. As numerous examples show, its universal message remains unchanged. In many projects, incorporating water in the object's structure causes numerous limitations and separation difficulties. Therefore, water use in the form of matter is rarely applied. Aquatic elements' resignation or temporary exclusion can be seen in some objects during use. Often this decision is made for purely pragmatic reasons – reduced investment funding. Examples include the resignation of the pond in the UNESCO Chapel in Paris by Ando and the Brazilian Cathedral of the Metropolitan Curia in Brazil. Some facilities are financed by the contributions of the people, which does not guarantee continuity in the facility's financing. The fear of loads in the exploitation treaty and the difficulty of scaling the project due to the integration of water into the object caused the decision to reject the project by the investor. However, sacral objects and meaningful architecture have a special meaning since it is an arbitrary entities. The can be only discovered by the man, indicated by numerous realizations related to the *sacrum* from different cultural circles. The use of water as a meaningful element of architectural material can be seen in multiple examples of sacral objects. Water in sacral architecture goes beyond the aesthetic category giving a deeper symbolic meaning. However, these innumerable examples show the essence of the universal symbolic message of water. Regardless of culture or

symboliczne. Jednak te liczne przykłady pokazują istotę uniwersalnego symbolicznego przesłania wody. Bez względu na kulturę czy religię jego symboliczne znaczenie pozostaje niezmiennie.

Trudno jednak określić, czy desakralizacja przestrzeni mieszkalnej jest procesem nieodwracalnym, poprzedzonym desakralizacją całego kosmosu, dokonana przez myślenie naukowe. Współcześnie żyjemy w społeczeństwie ponowoczesnym – informacyjnym, opartym na wiedzy, wysokiej technologii i globalnej komunikacji, interakcji, jednak dostępność informacji nie gwarantuje komplementacji wiedzy (Wierzbicka, 2013, 160). Z tego powodu stały powrót wody jako elementu materii twórczej, w obiektach sakralnych w kontekście zamieszkania ukazuje niewątpliwe powiązanie funkcji mieszkaniowej z funkcją *sacrum*.

PRZYPISY / ENDNOTES

- ¹ Budzyński M., 2000, Pierwsza nagroda w konkursie na Świątynie Opatrzności Bożej [on-line]. Dostępny w: https://futuwwa.pl/marek_budzynski_architekt_sp.z.o.o._swiatynia_opatrzności_bożej-project-pl-126.html (dostęp: 22.07.2022)
- ² Libeskind D., 2003, Project commemorating the victims of the terrorist attack on the WTC in New York, [on-line]. Dostępny w: <https://libeskind.com/work/ground-zero-master-plan> (dostęp: 22.07.2022)
- ³ Baseman K., Beckman J., 2008, Victims of Terrorist Attack on the Pentagon Memorial [on-line]. Dostępny w: <http://www.core.form-ula.com/2008/09/11/pentagon-memorial-by-kbas> (dostęp: 22.07.2022)
- ⁴ Eliasson O., 2008, New York City Waterfalls Design [on-line]. Dostępny w: <https://www.publicartfund.org/exhibitions/view/the-new-york-city-waterfalls> (dostęp: 22.07.2022)
- ⁵ Eliasson O., 2018, Ice Watch Design [on-line]. Dostępny w: <https://sztuka-architektury.pl/article/11927/olafur-eliasson-buduje-z- lodu> (dostęp: 22.07.2022)

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Biedermann H., 2003, *Leksykon symboli*, Warszawa: Muza S.A.
- [2] Borradori G., 2004, *Filozofia w czasach terroru. Rozmowy z Jürgenem Habermasem i Jacques'em Derridą*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- [3] Budzyński M., 2002, *Odpowiedź Marka Budzyńskiego na list prezdawicieli Fundacji*, „Architektura Murator”, no.1, 54.
- [4] Cassirer E., 2004, *Symbol i język*, tłum. Bolesław Andrzejewski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe IF UAM.
- [5] Eliade M., 1993, *Traktat o historii religii*, Łódź: Wydawnictwo OPUS.
- [6] Furuyama M., 2008, *Tadao And – 1941 geometry of human space*, Koln: Taschen.
- [7] Heidegger M. 1974, *Budować, mieszkać, myśleć*, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 6 (18), 137-152.
- [8] Hani J., 2006, *The Symbolism of the Christian Temple*, Sophia: Perennis.
- [9] Jung C., 1968, *Man and his Symbols*, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Press Doubleday.
- [10] [10] Kozakiewicz-Opałka R., Frąk R., Swarczewski M., ed., 2015, *Sacred garden – idea and reality*, Kielce: Wydawnictwo SARP, 157-185.
- [11] Otto R., 1993, *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, tł. Bogdan Kupis, wydanie II, Wrocław.
- [12] Pallasma J., 2012, *The Eyes and the Skin*, New Jersey: John Wiley and Sons.
- [13] Stiasny G., 2002, Konkurs na projekt Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie, „Architektura Murator”, no.7., s. 14.
- [14] Szerszyński B., 2005, *Nature Technology and the Sacred*, New Jersey: Wiley-Blackwell.
- [15] Walter N., 2020, *Narrative Theory in Conservation*, London
- [16] Wierzbicka A. M., 2013, *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

religion, its symbolic meaning remains unchanged. It is difficult to determine whether the desacralization of the living space is an irreversible process, preceded by the desacralization of the entire cosmos, accomplished by scientific thinking. Today we live in a post-modern society – information based on knowledge, high technology, global communication, and interaction. Still, the availability of information does not guarantee the complement of knowledge (Wierzbicka, 2013, 160). For this reason, the constant return of water as an element of creative matter in sacred objects in the context of the mezzanine shows an undeniable connection between the function of the living space and the position of the holy.

- ¹ Budzyński M., 2000, First Prize in the First Competition for the design of the Temple of Divine Providence [on-line]. Available at: https://futuwwa.pl/marek_budzynski_architekt_sp.z.o.o._swiatynia_opatrzności_bożej-project-pl-126.html (accessed: 22.07.2022)
- ² Libeskind D., 2003, Project commemorating the victims of the terrorist attack on the WTC in New York [on-line]. Available at: <https://libeskind.com/work/ground-zero-master-plan> (accessed: 22.07.2022)
- ³ Baseman K., Beckman J., 2008, Victims of Terrorist Attack on the Pentagon Memorial [on-line]. Available at: <http://www.core.form-ula.com/2008/09/11/pentagon-memorial-by-kbas> (accessed: 22.07.2022)
- ⁴ Eliasson O., 2008, New York City Waterfalls Design [on-line]. Available at: <https://www.publicartfund.org/exhibitions/view/the-new-york-city-waterfalls> (accessed: 22.07.2022)
- ⁵ Eliasson O., 2018, Ice Watch Design [on-line]. Available at: <https://sztuka-architektury.pl/article/11927/olafur-eliasson-buduje-z- lodu> (accessed: 22.07.2022)

- [17] Wierzbicka J., 2016, *Styk współczesnej architektury mieszkaniowej z historyczną architekturą sakralną*. Projekt centrum rekolekcyjno-konferencyjnego na terenie Tarchomina Kościelnego w Warszawie, praca magisterska, Warszawa: Politechnika Warszawska.
- [18] Wierzbicka A.M., Arno M., *Adaptation of places of worship to secular functions with the use of narrative method as a tool to preserve religious heritage*, „Muzeologia a kulturowe dziedzictwo”, 2022, 10.4:63-77 doi: 10.46284/mkd.2021.10.4.5.
- [19] Witruwiusz M., 1999, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa: Prószyński i S-ka.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE/ ONLINE SOURCES

- [1] Baseman K., Beckman J., 2008, Victims of Terrorist Attack on the Pentagon Memorial [on-line]. Dostępny w: <http://www.core.form-ula.com/2008/09/11/pentagon-memorial-by-kbas> (dostęp: 22.07.2022)
- [2] Budzyński M., 2000, Pierwsza nagroda w konkursie na Świątynie Opatrzności Bożej [on-line]. Dostępny w: https://futuwwa.pl/marek_budzynski_architekt_sp.z.o.o._swiatynia_opatrzności_bożej-project-pl-126.html (dostęp: 22.07.2022)
- [3] Eliasson O., 2008, New York City Waterfalls Design [on-line]. Dostępny w: <https://www.publicartfund.org/exhibitions/view/the-new-york-city-waterfalls> (dostęp: 22.07.2022)
- [4] Eliasso, O., 2018, Ice Watch Design [on-line]. Dostępny w: <https://sztuka-architektury.pl/article/11927/olafur-eliasson-buduje-z- lodu> (dostęp: 22.07.2022)
- [5] Libeskind D., 2003, Project commemorating the victims of the terrorist attack on the WTC in New York, [on-line]. Dostępny w: <https://libeskind.com/work/ground-zero-master-plan> (dostęp: 22.07.2022)